

המנעו משינה בראש השנה

דברי תחכמה

בירור מנהגו של מהר"ם מרוטנבורג*

(א) דעת הרמ"א ומקורו

המנהג להמנע משינה בימי ראש השנה ידוע ומפורסם בתפוצות ישראל¹. בספרות ההלכה הוא מופיע לראשונה ב'דרכי משה' לר' משה איסרליש (הרמ"א, רפה-שלב; 1525-1572) ובהגהותיו ל'שלחן ערוך'. במקום הראשון הוא כותב: "בירושלמי דראש השנה איתא: האי מאן דדמיך בריש שתא - דמיך מזליה. ולכן נזהרים שלא לישן בראש השנה"²; ובהגהותיו ל'שלחן ערוך': "וגם נוהגים שלא לישן ביום ראש השנה, ומנהג נכון הוא"³. בו בזמן שהעלה רמ"א הלכה זו בספריו, ושמא שנים בודדות קודם לכן⁴, קבעה ר' בנימין בר' מאיר הלוי (נפטר בסמוך לשנת

* פרופ' שמחה עמנואל ורב יהודה לייביש ווייס קראו את טיוטת המאמר והעירו הערות חשובות ששוקעו בנוסחו הסופי. תודתי נתונה להם גם כאן. האחריות על המאמר מוטלת עלי בלבד.

1. בחקר מנהג זה עסקו רבים וטובים, וידידי הרב אליעזר יהודה בראדט עוסק בו מזה זמן רב ולעת עתה פרסם את מאמרו 'איסור השינה בראש השנה', ישורון, יא (תשסב), עמ' תתכב-תתלו; ובגירסה מורחבת: 'איסור השינה בראש השנה', אור ישראל, כט (תשרי תשסג), עמ' קמו-קסג. וראה גם: הרב ג' אברלנדר, 'איסור שינה בראש השנה', אור ישראל, כה (תשרי תשסב), עמ' קעו-קפו [=הנ"ל, מנהג אבותינו בדינו, חלק מועדים, מונסי תשסו, עמ' סה-פב]; י' מלחי, 'איסור השינה בראש השנה: גילגולו של מנהג', סיני, צט (תשמ"ו), עמ' מח-נה. שנתיים לאחר פירסום המאמר האחרון הוא שב ופורסם בעריכה מעט שונה, אך בלא הוספות מהותיות: הנ"ל, 'תענית, סליחות ומניעת שינה בראש השנה', אוריתא, טז (תשמח), עמ' ריז-רכה.

2. דרכי משה, או"ח, סי' תקפג, אות ב.

3. הגהות רמ"א לשו"ע, סי' תקפג, סעיף ב.

4. באסיפת דברי הראשונים לצורך כתיבת פירוש רחב על ספר ה'טור' עסק הרמ"א במשך תקופה ארוכה, שסופה חפפה את הדפסת 'בית יוסף' על 'טור' חלק 'יורה דעה', היינו שנת שיא (אז נדפס לראשונה, בויניציאה, 'בית יוסף' על 'טור' חלק 'יורה דעה'). בזמן זה אחז הרמ"א בסופו של חלק 'יורה דעה' (בהלכות חלה, סי' שכב-של) מפירושו המקורי, ואז – לאחר שנוכח שתבנית פירושו חופף ל'בית יוסף' – הוא קיצר את הפירוש והפכו לחיבור הסובב את 'בית יוסף' ומשלימו, והוא החיבור 'דרכי משה' (הארוך). כן עולה מתיאורו של הרמ"א בהקדמתו ל'דרכי משה', חלק או"ח. וראה: דרכי משה השלם [הארוך] לרבינו משה איסרלש זיע"א: על טור חושן המשפט, א, מהדורת הרב ח"ש רוזנטל, ירושלים תשלט, מבוא, עמ' 19 (אלא שהוא לא דק בתאריך הדפסתו הראשונה של 'בית יוסף'); א' זיו, הרמ"א: רבי משה איסרליש, ירושלים תשיז, עמ' 59-60.

על הזמן שליקט מדברי הראשונים לצורך ספרו 'תורת חטאת' (בהלכות איסור והיתר, ונדפס לראשונה בקראקא, חשוון של; 1569), ליקוטים שכמובן עשה בהם שימוש גם עבור 'דרכי משה' לחלק 'יורה דעה', ניתן ללמוד מדבריו בתשובתו (הנוסף בסוגריים מרובעים הוא ממני): "אך שאני תמה, שכתבתי [ב'תורת חטאת'] שני פעמים בשם 'איסור והיתר' הארוך, שכן נהג מהר"ש, ולא מצאתי עכשיו ב'איסור והיתר' הארוך הנדפס. ובאמת, כשלמדתי ולקטתי חידושי, 'איסור והיתר' הארוך עדיין לא היה נדפס, והיה לי אחד בכתב, ואולי שם ראיתי כתוב שכן כתב מהר"ש" (שו"ת הרמ"א, סי' קלב, אות יב, מהדורת א' זיו, ירושלים תשל"א, עמ' תקטז; וראה גם: הרב י"י מילר, 'אופיו ודרכו של איסור והיתר הארוך ובירור זהות מחברו', חצי גבורים פליטת סופרים, ז [תשעד], עמ' תנה-תנו). ספר 'איסור והיתר' הארוך נדפס לראשונה בפירורא שנת שטו (5551), ונמצא שהרמ"א עסק באיסוף החומרים לחיבורו המקורי בשנים שקדמו לשנה זו, והדבר תואם למתואר בהקדמתו.

וזמן כתיבת הגהותיו ל'שלחן ערוך' ברור יותר. הוא התחיל לחברן מעט קודם שנת של (1570) וסיימן בשנתיים שלאחר מכן. ראה: הרב י' נסים, 'ההגהות על שולחן ערוך', רבי יוסף קארו: עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל ה'שלחן ערוך', בעריכת י' רפאל, ירושלים תשכט, עמ' סז-סט. הגהותיו על חלק 'אורח חיים' (ומקצת

מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון ד-ו (ת-תב), אלול תשע"ה ♦

שכ, 1560), מרבני הקהילה האשכנזית בשאלוניקי, בהוספותיו ל'המחזור הגדול מכל השנה' שהדפיס בעירו בסביבות שנת שי (1550), המחזיקות פירושי פיוטים והלכות תפילה ומועדים. וזו לשונו: "בירושלמי אמרו, על חד בר נש דדמיך בריש שתא ודיינין יתיה. מכאן נהגו, שלא לישן בימי ראש השנה"⁵. בהמשך הובא המנהג בספרות ההלכתית של בני הדורות שלאחר הרמ"א⁶, ומכאן ואילך נתרבו, אט אט, אֶזְכוּרֵי המנהג.

הפיסקה מ'ירושלמי דראש השנה' אינה לפנינו, והראשון שהביאה הוא ר' יהושע אבן-שועיב, תלמידו של הרשב"א, בדרשותיו על התורה. מזמנו של ר' יהושע אבן-שועיב ועד דורו של הרמ"א לא הובא מאמר 'ירושלמי' זה בשום מקום המוכר לנו, ורק לאחר שנדפסו הדרשות לראשונה, בקושטא שנת רפג (1523), ונתרבו, כמסתבר, המעיינים בספר גם בקרב התפוצה האשכנזית, נודע – במישרין או בעקיפין – המאמר לר' בנימין הלוי ולרמ"א⁷, והביאוהו בחיבוריהם. בדרשות ר' יהושע אבן-שועיב נאמר כך:

וכתב רבינו משה בר מימון זכרו לברכה⁸: כי בתקיעת השופר יש רמז לדין, כמו: עורו ישנים מתרדמתכם. רוצה לומר, כי השינה צריכה הערה, כמו שנאמר (עמוס ג ו): 'אם יתקע שופר בעיר' וגו'. ומכאן כתבו בירושלמי, שאסור לאדם שישן בראש השנה, כדאמרינן התם: הך בר נש דדמיך בריש שתא ועוסקין בדיניה לעיל, שהוא מורה עצלה, דכתיב (יונה א ו): 'מה לך נרדם'⁹.

'יורה דעה', בסוף ספרו 'תורת חטאת' נדפסו בחיי הרמ"א, בשנים של-שלא (1570-1571), ועל יתר החלקים (מרבית 'יורה דעה', 'חושן משפט' ו'אבן העזר') - רק לאחר פטירתו, בשנים שלח-שמ (1578-1580). ראה: ג' בן-מנחם, 'הדפוסים הראשונים של ה'שלחן ערוך', רבי יוסף קארו (הנ"ל), עמ' קיד-קטו; י"ד ולר, 'מהדורות הראשונות של הגהות הרמ"א לשו"ע', זכור לאברהם, [ז], ירושלים תשנז-תשנח, עמ' נז-עד.

5. [המחזור הגדול מכל השנה], שאלוניקי [שי?], עמ' 477 (המחזור נדפס בלא שער, ואת שמו ותאריך הדפסתו קבעתי ע"פ רישומי 'מפעל הביבליוגרפיה העברית' שע"י הספרייה הלאומית בירושלים, מס' מערכת 000172351; ועמודי המחזור ציינתי לפי העותק הדיגיטלי שבתוכנת 'אוצרות התורה', שכן בספר הנדפס אין ספרור עמודים). לתיאור המחזור ובעיקר פירוט נוסחאותיו שיש בהן עניין, ראה: ד' גולדשמידט, 'מנהג קהילות יוון', מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשנו, עמ' 252-265.

חלק גדול מההלכות והפירושים של ר' בנימין הלוי שנוספו ב'מחזור' זה שב ונדפס ב'מחזור מכל השנה שלם כמנהג האשכנזים', סביוניטה-קרימונה שיז-שכ (מהדורה זו תוארה בפרוטרוט אצל: מ' בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים תשל"א, עמ' 139-178), ומשם, בהשמטות לא מעטות, ב'מחזור מכל השנה כמנהג קהילות קדש אשכנז', ויניציאה שכח. בשתי הוצאות אלו נקראו הוספותיו של ר' בנימין הלוי בשם 'מעגלי צדק', ולאחרונה נדפסו ההלכות לבדן (בלא נוסח התפילה ובלא הפירושים) בשם: מעגלי צדק: הלכות ומנהגים לכל השנה [...]. לרבינו בנימין ב"ר מאיר הלוי, מהדורת הרב י' הרשקוביץ, ירושלים תשס. במהדורה זו מופיעה הפיסקה שבפנים בעמ' קיט, ובמהדורת סביוניטה שיז-שכ, בדף רג ע"א (קודם 'יוצר ליום שני של ראש השנה'), אך במהדורה שלאחריה (ויניציאה שכח) נשמטה כל חטיבת ההלכות המחזיקה פיסקה זו.

לתולדות ר' בנימין בר' מאיר הלוי, ליצירתו התורנית ולתאריך פטירתו, ראה: מעגלי צדק, מהדורת הרשקוביץ (הנ"ל), עמ' 1-10; מ' בניהו, 'רבי שמואל יפה אשכנזי: מקצת דברים עליו ועל ספריו ועל מפרשים אחרים של הרבות', תרביץ, מב (תשלג), עמ' 423-424 והערה 37.

6. ראה המובא בשלושת המאמרים שנרשמו לעיל, הערה 1.

7. כמה מחוקרי המנהג הניחו בלא כל ספק, כי הרמ"א ראה את מאמר ה'ירושלמי' ב'דרשות על התורה' לר' יהושע אבן-שועיב ומשם העתיקו. אך לדעתי, הנחה זו מוטלת בספק גדול. ראה על כך בנספח.

8. רמב"ם, הלכות תשובה, ג ד.

9. [דרשות על התורה מהר" יהושע אבן שועיב], דרשה לראש השנה, קושטנטינא רפג, דף [קיא] ע"א (מהדורה זו חסרה שער וספרור דפים. את שמה קבעתי על-פי קטלוג הספרייה הלאומית בירושלים, מס' מערכת 002077618; ואת ספרור הדפים ע"פ הספרור הידני שבעותק המכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בירושלים, F; 14214).

♦ מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון ד-ו (ת-תב), אלול תשע"ה

ובהמשך הדרשה: "והלכתא, שהכל נדון בראש השנה, כתקיעתא דבי רב... וכן אמרו בירושלמי, על חד בר נש דדמיך בריש שתא ודיינין יתיה"¹⁰.
(ב) הנהגת מהר"ם מרוטנבורג

ספר דרשותיו של ר' יהושע אבן-שועיב אינו המקור הספרותי היחידי מזמנם של הראשונים הדין בעניינה של השינה בראש השנה, שהגיענו בעניין גם מנהגו של מהר"ם מרוטנבורג (ד'תתקעה-ה'נ"ג; 1215-1293), שפעל באשכנז כשנות דור קודם לאבן-שועיב¹¹. ואולם דברי מהר"ם מרוטנבורג נודעו רק מהבאתם בכלי שלישי - מחיבור 'בית חדש' לר' יואל סירקיש (שכא-ת; 1561-1640), שהעתיק, ככל הנראה, מהגהותיו של רב רבו, ר' שלמה לוריא (מהרש"ל, רע-שלד; 1510-1574)¹². בעל 'בית חדש' הביא בתחילה את דברי ר' יהושע אבן-שועיב (המובאה הראשונה דלעיל)¹³, ומיד לאחר מכן הסמיך לה את ההוראה הבאה:

ספר דרשות על התורה להגאון [...] רבי יהושע אב"ן שועיב נ"ע, דרשה לראש השנה, קראקא שלג-שלה, דף פט ע"ג (ושם העניין פותח: "והרמב"ם ז"ל כתב"); דרשות רבי יהושע אבן שועיב, מהדורת הרב ז' מצגר, ירושלים תשנב, עמ' תצא.

לשתי המהדורות הראשונות (קושטנטינא רפג, וקראקא שלג-שלה) מעמד של 'דפוס ראשון', ששתיהן נדפסו מתוך כתבי-יד שונים, וזו סיבת השינויים הקיימים ביניהן. ראה ש' אברמסון, 'דברי פתיחה', בתוך: דרשות על התורה לר' יהושע אבן-שועיב, צילום דפוס קראקא שלג-שלה, ירושלים תשכט, עמ' 47: "השוואה בין שני הדפוסים מוכיחה, בכמה מקומות, שאין דפוס קראקא תלוי בדפוס קושטא, ונדפס על-פי כתבי-יד אחר. דבר זה נראה לא רק במילים בודדות אלא אף במשפטים שלמים". וראה שם, עמ' 47-50, שהובאו לכך דוגמאות רבות. 10. שם, מהדורת קושטנטינא רפג, דף [קיב] ע"ג; מהדורת קראקא שלג-שלה, דף צ ע"ג; מהדורת ירושלים תשנב, עמ' תצז.

ל'דרשות ר' יהושע אבן-שועיב' כתבי-יד מרובים, אך לענייננו אין צורך לעיין בהם, כי אנו יוצאים מתוך הנחה, שמביאי המאמר המיוחס ל'ירושלמי' הכירוהו - במישרין או בעקיפין - מתוך המהדורה הנדפסת של ה'דרשות'. אך עם-כל-זאת לא אמנע מלצטט את שני הקטעים מתוך כתבי-יד פריס, הספרייה הלאומית 238. hed. (מתכ"י: F4265), בכתיבה ספרדית משנת רכא (1461):

(א) דף 204ב: והרמב"ם ז"ל, כי בתקיעת שופר יש רמז לדין, כמו: עורו ישנים מתרדמתכם, ר"ל, כי השעה צריכה הערה, כמו שנאמר: 'אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו'. ומכאן כתבו בירושלמי, שאסור לאדם שיישן בראש השנה, כי הוא מורה עצלה, דכתיב: מה לך נרדם.

(ב) דף 207א: והלכתא שהכל בראש השנה, כתקיעתא דבי רב [...] כן אמרין בירושלמי, היאך בר נש דמייאן(?) ביומא טבא ודיינין יתיה.

עד נוסח זה שונה מן הדפוסים בשתיים. בפסקה (א) נשמטה מובאת הירושלמי ("כדאמרין התם, הך בר נש דדמיך בריש שתא ועוסקין בדיניה לעיל"), ובפסקה (ב) הובא הירושלמי בסגנון מחודש המפקיעו מראש השנה ומעבירו ליום-טוב סתם ("היאך בר נש דמייאן(?) ביומא טבא ודיינין יתיה"), וזאת בנוסף על כך שבפסקה זו ליתא 'דדמיך' אלא 'דמייאן(?)', שעדיין לא נתברר לי משמעותו. אמנם מסופקני אם יש לתת משקל מרובה לשינויים אלו, ובודאי כל זמן שלא נבדקו שאר כתבי-היד של ה'דרשות'.

וכאן המקום להעיר על קרבת המובא בשם הירושלמי לדרשת הזוהר, ח"ב, דף קצט ע"א: "ויאמר לו, מה לך נרדם, קום קרא אל אלהיך וגו' (יונה א ו), לאו שעתא הוא למדמך, דהא סלקין לך לדינא על כל מה דעבדת בהאי עלמא. תוב מחובך, אסתכל במלין אלין ותוב למארך". העיר על כך: מ' שניידר, המסורות הגנוזות של המיסטיקה היהודית, לוס-אנג'לס תשעב, עמ' 136 הערה 229. וראה עוד בדבריו שם.

11. מהר"ם מרוטנבורג נפטר בשנת ה'נ"ג (1293), ור' יהושע אבן-שועיב היה תלמידו של הרשב"א, שנפטר כנראה בשנת ה'ע (1310), והוא כתב את דרשותיו עוד בחיי רבו (ראה: אברמסון, דברי פתיחה [לעיל, הערה 9], עמ' 6, 37-38). כלומר, שנים מעטות לאחר פטירת מהר"ם.

12. ר' יואל סירקיש, בעל 'בית חדש', היה תלמידו של ר' שלמה בר' יהודה אב"ד בלובלין - הידוע בכינויו 'מהרש"ל השני' - אשר היה תלמידו של מהרש"ל.

13. וככל הנראה, העתיק בעל 'בית חדש' את דברי אבן-שועיב ממקורם, מתוך ספר הדרשות עצמו, ולא מהבאתו של הרמ"א ב'דרכי משה'. כן נראה מהשוואה לשונית של המובאות.

מוריה, שנה שלוש וארבע, גליון ד-ו (ת-תב), אלול תשע"ה ♦